

Modernizm w Radzieckiej Białorusi: koncepcje architektoniczne i ich realizacja

Eugenij Morozow

Badanie modernizmu w radzieckiej architekturze, rozpoczęte przez moskiewskich badaczy już w latach 60., utrwaliło nazwę *konstruktywizm* jako termin ogólny, określający stylistykę architektury awangardowej II połowy lat 20. i początku lat 30. XX w. Jako wzorzec stylu zostały uznane projekty studenckie eksperymentujące z formą, projekty konkursowe braci Wieśninych, Ładowskiego, Leonidowa oraz szeregu innych architektów, którzy grupowali się głównie wokół Wyższej Szkoły Sztuki Technicznej (WCHUTEIN, WCHUTEMAS), Zjednoczenia Współczesnych Architektów (OSA) oraz Asocjacji Nowych Architektów (ASNOWA). Również inni badacze konstruktywizmu skoncentrowali swą uwagę przede wszystkim na analizie prac projektowych, a więc analizie „architektury papierowej”. Wymieniano tylko nieliczne zrealizowane obiekty, które zostały wzniesione przez wspomnianych architektów lub najbardziej odpowiadały sformułowanym przez nich doktrynom.

Dla badaczy zachodnich radziecki konstruktywizm był i pozostaje atrakcyjny. Architekci-konstruktywiści utrzymywali kontakty twórcze z awangardą europejską (głównie z niemieckim *Bauhausem*), co pozwala na wpisanie ich bardzo odważnych poszukiwań formalnych na karty dziejów światowej historii architektury współczesnej. Fenomen radzieckiego konstruktywizmu (awangardy) zajął swoje stałe miejsce w pracach naukowych i podręcznikach z historii architektury współczesnej i w ogóle jest traktowany jako swoiste zwierciadło epoki. Istnieją opinie uznanych historyków sztuki dotyczące propozycji ograniczenia terminu konstruktywizm jedynie do poszukiwań twórczych Wieśninych i ich zwolenników¹. Spotkać można też jeszcze bardziej śmiało hipotezy młodych badaczy, że konstruktywizm w ogóle nie miał miejsca².

Na Białorusi obiekty w stylu radzieckiego konstruktywizmu są zjawiskiem jednostkowym. Podstawową większość stanowią określone przez badaczy «budynki z elementami w stylu konstruktywizmu». Za centrum rozwoju konstruktywizmu uznaje się Moskwę (choć i w tym mieście realizacji konstruktywistycznych istnieje zaledwie kilkadziesiąt). Inne miasta Rosji i republik radzieckich odgrywały w tym względzie rolę peryferyjną. Tam, poza nielicznymi wyjątkami, budynków w tej stylistyce prawie nie ma.

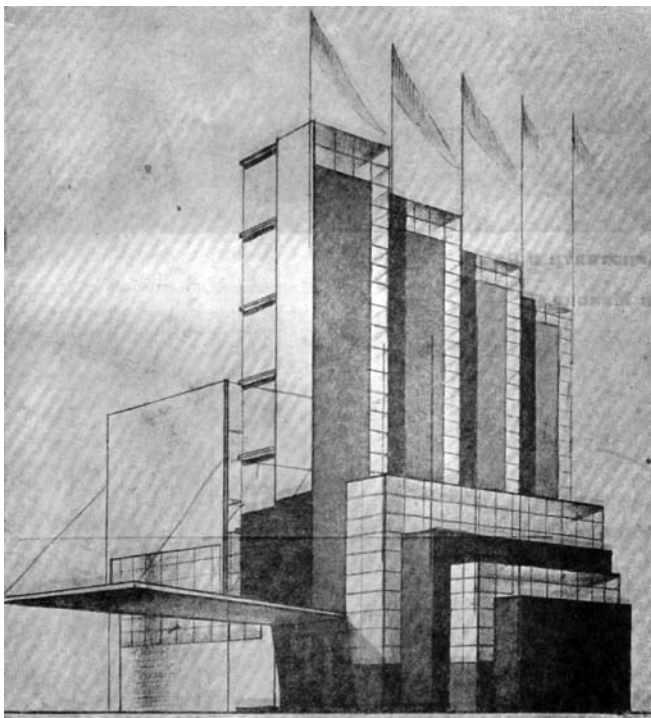
Obecnie obserwujemy lekceważący stosunek do spuścizny modernizmu na Białorusi – i to nie tylko wśród mieszkańców miast, lecz także wśród fachowców. Większa część budynków z okresu lat 20. i początku lat 30. posiada oczywiste cechy stylistyki konstruktywistycznej. Zaliczyć trzeba do nich pozbawione ornamentacji ściany, szerokie okna, pionowe pasy oszklenia schodów, płaski dach lub jego namiastka. Jednakże nawet po rozpoznaniu tych cech stylowych w niektórych budynkach zachowanych z tamtej epoki, dość trudno dziś o szersze uznanie ich wartości oraz o uświadomienie, że są one czymś więcej niż tylko zespołem prostych i wyraźnie zniszczonych konstrukcji budowlanych.

Jest rzeczą zastanawiającą, że pomimo wysokiej popularności konstruktywizmu w państwie radzieckim drugiej połowy lat 20. XX w. i dużej aktywności twórczej architektów tak często podkreślanej przez historyków architektury europejskiej, rzeczywiste dokonana budowlane tamtego okresu wypadają bardziej niż blado. Stan ten można wytłumaczyć wieloma przyczynami, przytaczając między innymi zły stan przemysłu budowlanego w tamtym okresie, niewydolność biurokratycznego zarządzania oraz sprzeczności wewnętrzne samej doktryny radzieckiego konstruktywizmu. Ważną przyczynę stanowił jak

1. Хан-Магомедов С.О., *Конструктивизм – концепция формообразования (Конструктивизм – концепция творения формы)*, Moskwa 2003, s. 463-532.

2. Shapiro-Obermair E., Obermair W., *Das grosse Moskau, das es niemals*

gab. Bauten der sowjetischen Avantgarde im zeitgenössischen Moskau (Wielka Moskwa, której nigdy nie było. Budynki awangardy radzieckiej we współczesnej Moskwie), Wien 2008, s. 204.

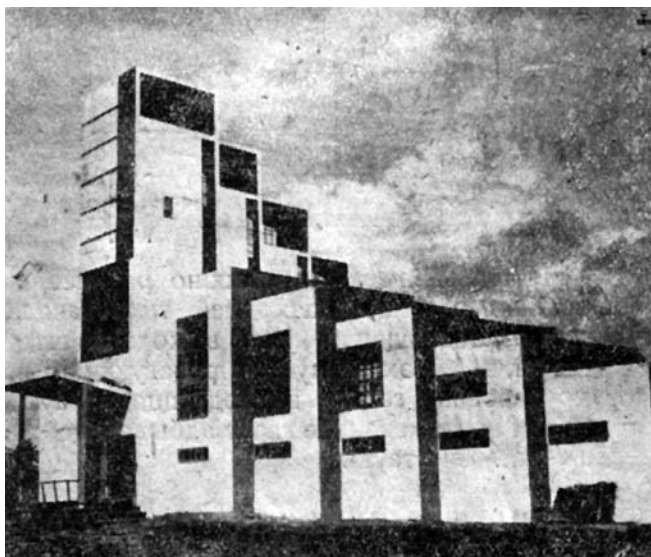


1. Projekt pawilonu BIEŁGOSKINO na Krajowej Wystawie Rolniczej w Mińsku, arch. I. J. Wołodźko, 1930 r. Źródło: Костелянский А., *Изобразительное искусство БССР (Sztuka Plastyczna BRSR)*, Moskwa-Leningrad 1932.

sądzę również fakt, że awangarda tamtego okresu była ściśle powiązana z losami samych architektów. Przykładem tego może być analiza projektów i realizacji Iwana Josifowicza Wołodźko – jednego z architektów białoruskich tamtego okresu, którego twórczość oraz droga życiowa jest, moim zdaniem, najbardziej typowa i charakterystyczna dla tamtego czasu.

W latach 20-tych terytorium Wschodniej Białorusi było zrujnowane po działaniach wojennych. W pierwszych pięciu latach po wojnie nie prowadzono tu szerzej zakrojonych działań budowlanych. Nieliczne elity społeczne kraju zostały spauperyzowane i bardzo uszczuplone przez wojnę, rewolucję i ludobójstwo stalinowskie. Jednocześnie z początkiem reali-

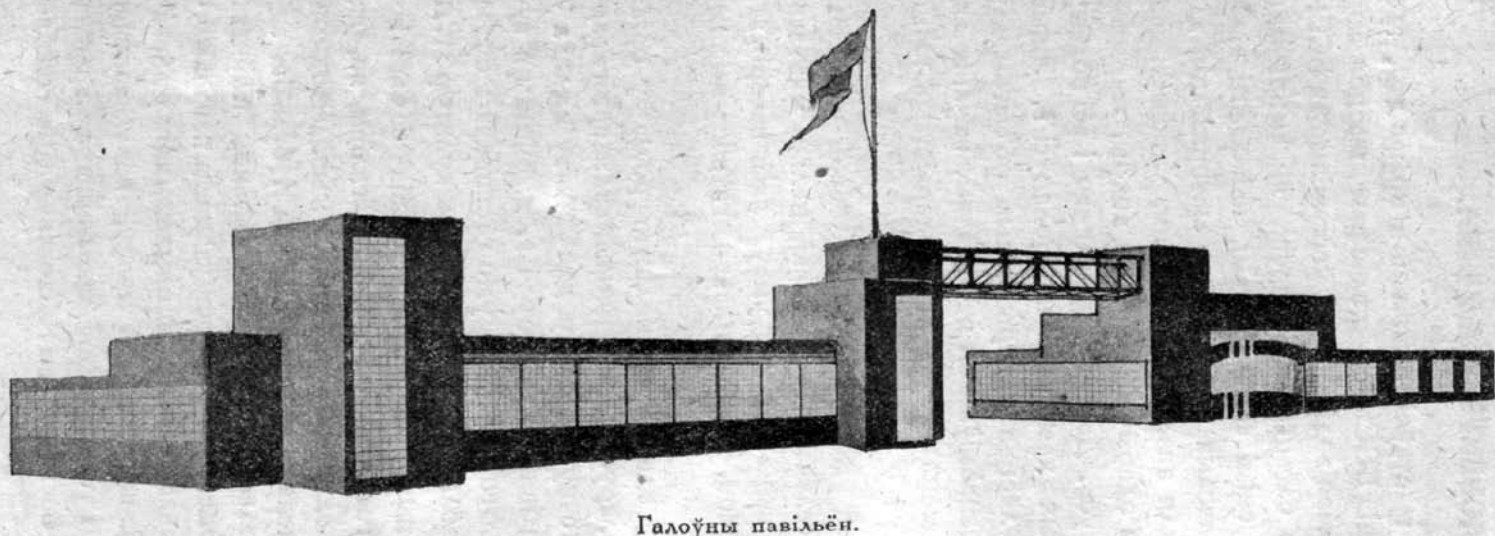
2. Pawilon BIEŁGOSKINO na Krajowej Wystawie Rolniczej w Mińsku, arch. I. J. Wołodźko, stan z 1930 r. Źródło: Сяргейчык П. М., *Першая ўсебеларуская выстаўка сельскае гаспадаркі і прамысловасці (Pierwsza Ogólnobiałoruska Wystawa Rolnictwa i Przemysłu)*, Mińsk 1930.



zacji państwowego planu uprzemysłowienia (1920 r.) do Mińska zostali skierowani młodzi specjaliści – absolwenci moskiewskiego WCHUTEINu (WCHUTEMA-Su), którzy zajęli czołowe stanowiska w instytucjach projektowych. Właśnie w pracach tych młodych architektów obserwujemy najbardziej wyrafinowane elementy architektury konstruktywizmu przejęte przez nich od swoich nauczycieli.

Wśród nich należy wymienić Iwana Josifowicza Wołodźko. Ten urodzony w Plebancach w rejonie Mińska absolwent WCHUTEINu (z pracowni N. A. Ładowskiego), po ukończeniu studiów w 1928 r. przeprowadził się do Mińska, gdzie na początku lat 30. pracował jako architekt. O dużym potencjale twórczym I. J. Wołodźki świadczy to, że właśnie jego projekt budynku przedstawicielstwa handlowego ZSRR we Francji zwyciężył w konkursie zorganizowanym przez zjednoczenie twórcze ASNOWA i został zrealizowany w 1929 r. Będąc w Mińsku I. J. Wołodźko bardzo aktywnie przystąpił do pracy twórczej. Trudno w pełnym wymiarze odtworzyć drogę rozwoju młodego architekta, ponieważ materiały archiwalne z jego projektami zostały prawie zupełnie zniszczone w latach II wojny światowej. Można jedynie przypuszczać, że projekt pawilonów Krajowej Wystawy Rolniczej w Mińsku był jednym z pierwszych jego prac.

Kompozycja pawilonu BIEŁGOSKINO, wzniesionego w 1930 r. na Krajowej Wystawie Rolniczej w Mińsku, oparta jest na zestawieniu dwóch brył prostokątnych, rytmicznie wchodzących w część wejściową (ilustr. 1). Tak aktywne wykorzystywanie w architekturze rytmu, który staje się podstawową wyrazistą cechą całej aranżacji architektonicznej, zbliża ten pawilon do projektu konkursowego pawilonu Międzynarodowej Wystawy Sztuki Dekoracyjnej w Paryżu autorstwa architekta N. A. Ładowskiego. Pawilon BIEŁGOSKINO, wykonany z lekkich konstrukcji drewnianych, nie przetrwał do dnia dzisiejszego. O jego architekturze możemy mówić na podstawie reprodukcji projektu oraz zdjęcia z wystawy (ilustr. 2). W projekcie pawilonu równoległością tworzące układ jego dolnej części planowano przeszklić. Okna podzielono na jednakowe kwadraty za pomocą cienkich i delikatnych szprosów. Układ strukturalny dachów jest niewidoczny. Takie rozwiązanie frontu prezentuje się wprawdzie bardzo oryginalnie, ale jego wykonanie w założonym kształcie byłoby w sensie konstrukcyjnym dość ryzykowne, nawet przy obecnych możliwościach technologicznych. Choć z drugiej strony, wielkie przeszklenia pawilonu paryskiego przedstawione równie szkicowo w projekcie Ładowskiego, udało się jednak zrealizować. Zaś w pawilonie BIEŁGOSKINO Wołodźki z rozwiązania pierwotnego okien zrezygnowano. Wyraźne inaczej ukształtowana też została część wejściowa, z mocno pomniejszonym zadaszaniem i innym sposobem jego podparcia. Z pierwotnej elegancji rozwiązania architektonicznego praktycznie niewiele zostało, prócz ogólnej kompozycji bryły. Jej wysokość uskokowo się zwiększała, co – zgodnie z tekstem folderu wystawy – miało pewne znaczenie symboliczne: „pierwsza część pawilonu, niska odpowiadała pierwszemu rokowi pięciolatki, druga –



3. Projekt pawilonu Głównego na Krajowej Wystawie Rolniczej w Mińsku, arch. I. J. Wołodźko, 1930 r. Źródło: Сяргейчык П. М., Першая..., op.cit.

wyższa – drugiemu itd.”³

Z materiałów archiwalnych wynika, że I. J. Wołodźko był także autorem Pawilonu Głównego na Krajowej Wystawie Rolniczej w Mińsku⁴. Jego koncepcję projektową poznajemy na podstawie opublikowanego rysunku perspektywicznego budynku (ilustr. 3). Widać w nim charakterystyczne dla racjonalizmu dążenie do zorganizowania przestrzeni za pomocą brył bloków. Ogólna kompozycja budynku jest dość ciekawa, wykonana w duchu formalnych poszukiwań grupy ACHOBA. Jednocześnie już na podstawie tego szkicu można zauważyć trudności techniczne piętrzące się przed ewentualną realizacją koncepcji. I tak na przykład w projekcie wyolbrzymiono rozmiary schodów, metalowa kratownica nad głównym wejściem nie otrzymała podparcia, a zaprojektowane wielkie powierzchnie przeszkleń były praktycznie nie do wykonania. Nic więc dziwnego, że Pawilon Główny został zrealizowany jedynie częściowo i z wieloma zmianami, mocno zaburzającymi pierwotną koncepcję kompozycyjną (ilustr. 4). Pawilon ten zresztą został później zburzony.

3. Сяргейчык П. М., Першая ўсебеларуская выстаўка сельскае гаспадаркі і прамысловасці (Piersza Ogólnobiałoruska Wystawa Rolnictwa i Przemysłu), Mińsk 1930, s.19.

4. Państwowe Archiwum Naukowo-Technicznej Dokumentacji w Mińsku, Zbiór 105, Sp. 1, Ak. 35.

4. Pawilon Główny na Krajowej Wystawie Rolniczej w Mińsku w 1930 r., arch. I. J. Wołodźko, stan z 1930 r. Źródło: Сяргейчык П. М., Першая..., op.cit.

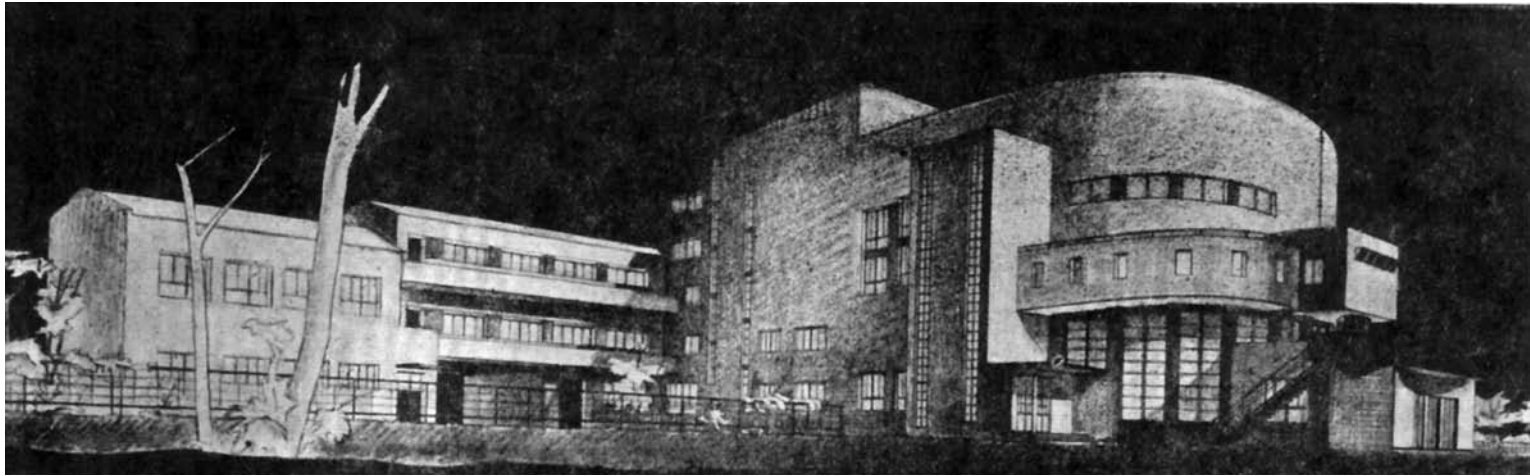


Do dnia dzisiejszego przetrwał natomiast Pawilon Mechanizacji i Elektryfikacji Rolnictwa, zaprojektowany prawdopodobnie także przez I. J. Wołodźkę. Jednakże w trakcie eksploatacji budynku dokonano w nim szereg zmian: przebite zostały nowe wejścia, zmniejszone w niektórych miejscach otwory okienne, klatek schodowych, dobudowane fragmenty pierwszego piętra, usunięty daszek dekoracyjny. Jednocześnie pawilon ten, odgradzony przez późniejszą zabudowę od linii ulicy, nadal jest wykorzystywany jako budynek administracyjny. Jego grube ceglane ściany są regularnie malowane na żółto, zaś obecny kształt architektoniczny nie prezentuje się ani oryginalnie ani awangardowo (ilustr. 5).



5. Pawilon Mechanizacji i Elektryfikacji Rolnictwa na Krajowej Wystawie Rolniczej w Mińsku w 1930 r., arch. I. J. Wołodźko. Fot E. Morozow, 2007.

Swoją dynamiczną kompozycją przestrzenną wyróżnia się projekt Klubu Pracowników Przemysłu Odzieżowego w Witebsku, autorstwa tegoż I. J. Wołodźki, wykonany wspólnie z równie jak on młodymi architektami A. P. Woinowem, A. N. Kryłowem i N. Gilarowem (ilustr. 6). Wysunięta w kierunku ulicy, półokrągła bryła klubu została opracowana w duchu abstrakcyjnej plastyki, propagowanej na kursie projektowym „Przestrzeń” w szkole WCHUTEMAS. Założono przy tym ścisły związek struktury we-



6. Projekt Klubu Pracowników Przemysłu Odzieżowego w Witebsku, arch. arch. I. J. Wołodźko., A. P. Woinow, A. N. Kryłow, N. Gilarow, 1930-1932 r. Źródło: Костелянский А., Изобразительное искусство БССР (Sztuka Plastyczna BRSR), Moskwa-Leningrad 1932.

wewnętrznej budynku z przestrzenią zaprojektowanego przed nim placu masowych imprez i zgromadzeń⁵. Z uwagi na brak przekazów historycznych trudno dziś stwierdzić, czy wzniesiony w latach trzydziestych przy ul. Dimitrowa w Witebsku klub zakładu KIM był realizacją właśnie tego projektu. Jeżeli tak, widać w nim wyraźnie, że koncepcja pierwotna została zmieniona nie do poznania.

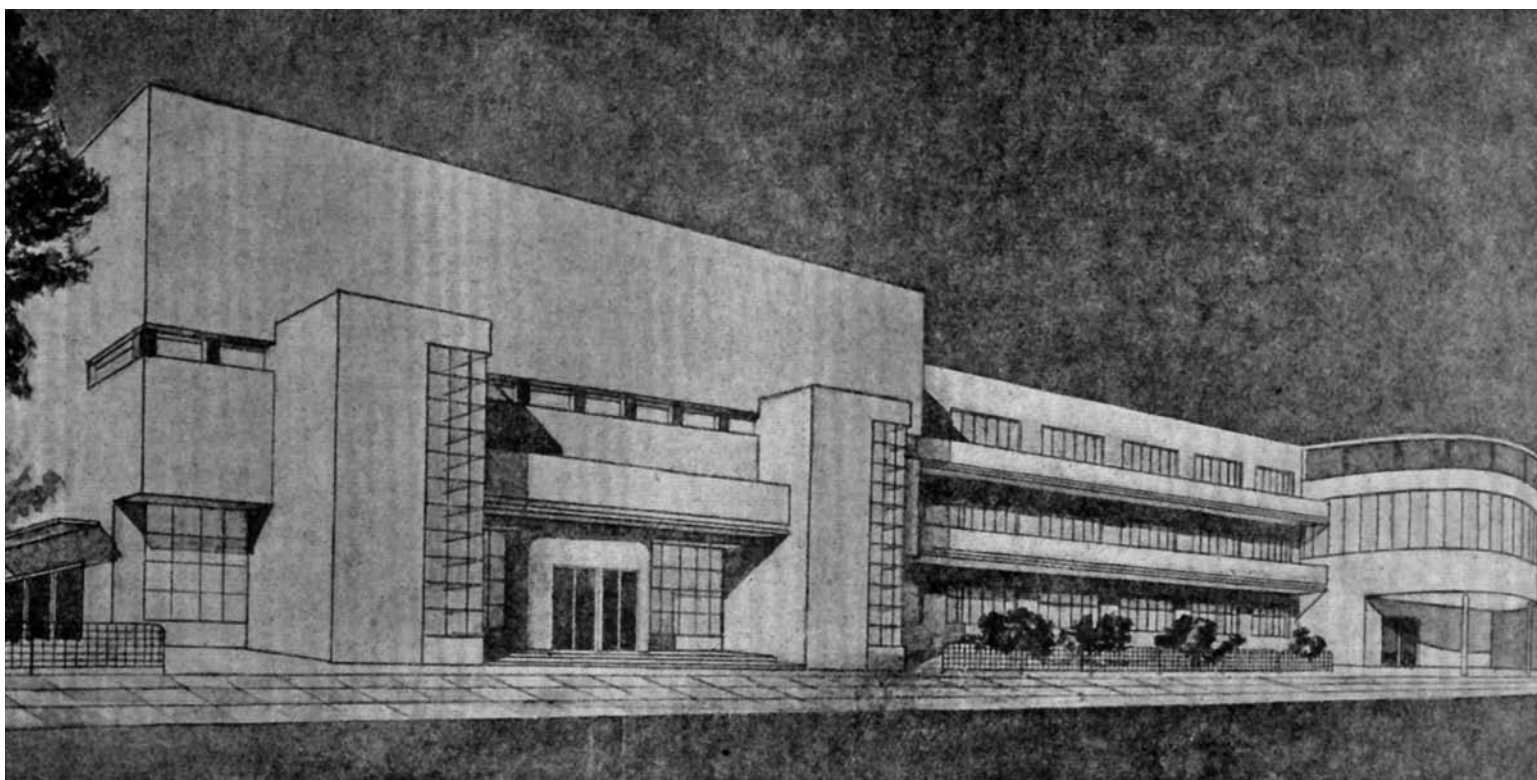
Losy Klubu Pracowników Przemysłu Budowlanego w Mińsku, zaprojektowanego także przez wspomniany wyżej zespół architektów, są podobne do losów innych budynków awangardowych na Białorusi. Jego koncepcja projektowa zakładała kompozycję asymetryczną, której część wejściową tworzyły wysunięte poza linię frontu schody (ilustr. 7). Elewację frontową tworzyły okna wstęgowe i długie balkony. Półokrągła część narożna została postawiona na słupach, a na płaskim dachu zamierzano urządzić taras.

5. Костелянский А., Изобразительное искусство БССР (Sztuka Plastyczna BRSR), Moskwa-Leningrad 1932, s.24.

Projekt został przerobiony w duchu realizmu socjalistycznego w czasie gdy były już założone fundamenty i częściowo wzniesione ściany. Jednocześnie zrezygnowano z konstrukcji żelbetowej, zastępując delikatne słupy i przeszklenia masywnymi ścianami ceglanymi. O „konstruktywistycznej” genezie budynku świadczy dziś tylko asymetryczna kompozycja, obca konwencji realizmu socjalistycznego.

Jedynym budynkiem, który został zrealizowany według projektu I. J. Wołodźki i który przetrwał do dnia dzisiejszego w prawie niezmiennym stanie, jest obserwatorium w Mińsku (ilustr. 8). Obiekt został wpisany do rejestru zabytków i niedawno odrestaurowany. Zachował się praktycznie bez zmian w stosunku do stanu zrealizowanego – dodano jedynie zwieńczenie wież w postaci dwóch kul, uzupełniając w ten sposób jego formę. Jednakże porównując tę realizację do samego projektu znajdujemy tu bardzo istotne różnice. I tak, w trakcie realizacji zrezygnowano z pionowych pasów okiennych w układzie frontu budynku, jak rów-

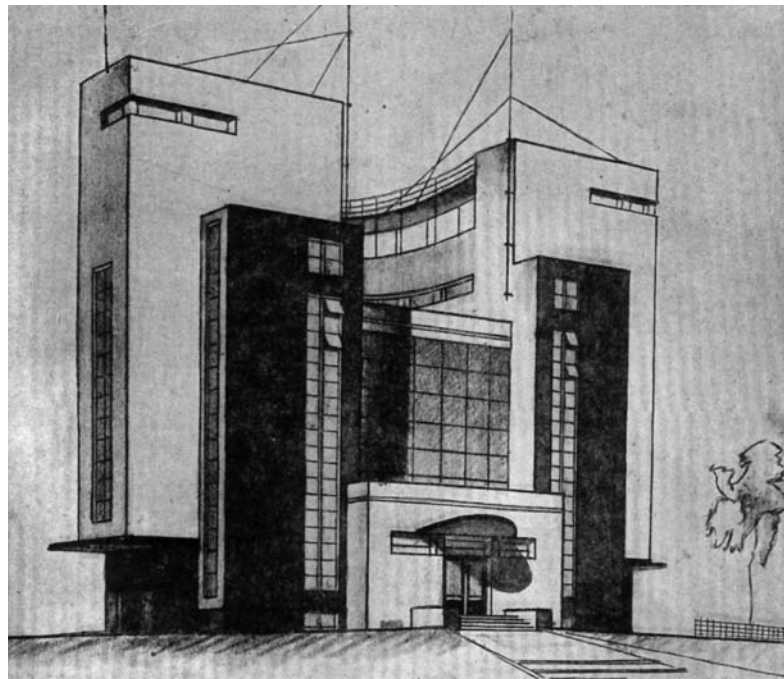
7. Projekt Klubu Pracowników Przemysłu Budowlanego w Mińsku, arch. arch. I. J. Wołodźko., A. P. Woinow, A. N. Kryłow, N. Gilarow, 1930-1932 r. Źródło: Костелянский А., Изобразительное..., op.cit.



niez z wykonania dużego przeszkleń w jego środkowej części (ilustr. 9). Zamiast niego pojawiły się tu pojedyncze okna, zmieniając mocno charakter fasady. Projektowanych pasów przeszkleń również nie udało się zrealizować, podobnie jak i śmiałych cofnięć oraz uskoków bocznych części bryły.

Analizując obiekty zaprojektowane przez Iwana Josifowicza Wołodżkę widzimy wyraźnie, że jego pierwotne, śmiałe koncepcje architektoniczne, wywodzące się głównie z logiki formalnej konstruktywizmu były zawsze w trakcie realizacji poddawane daleko idącym zmianom. Zwykle upraszczano rozwiązania przestrzenne które wymagały albo specjalistycznych obliczeń inżynierskich, lub też wykorzystania elementów żelbetowych i oryginalnych rozwiązań konstrukcyjnych. Niezdolność do realizacji awangardowych rozwiązań architektonicznych tłumaczyć można słabym rozwojem przemysłu budowlanego w tamtym okresie, dążeniem do obniżenia kosztów inwestycji, a także brakiem zainteresowania projektantów ostatecznym wynikiem swojej pracy w warunkach gospodarki planowej. Trzeba także podkreślić zasadniczy brak przystosowania „języka” architektury awangardowej do realnych warunków w budownictwie tamtych lat. Poza tym – tak młodemu architektowi jakim był I. J. Wołodżko w sposób oczywisty brakowało rzeczywistego doświadczenia w zakresie projektowania budowlanego. Ambicje twórcze architekta-artysty doprowadzały do konfliktu z otoczeniem. Szczegóły jego życiorysu wymagają oddzielnego historycznego opracowania, wiemy jednak że I. J. Wołodżko nie uniknął zarzutów w „działalności na szkodę państwa” i w połowie lat 30. zmuszony był przeprowadzić się do Moskwy. Po II wojnie światowej architekt już nie zajmował się projektowaniem – pracował jako pracownik naukowy w Białoruskiej Akademii Nauk i obronił pracę doktorską na temat architektury wiejskiej.

Specyficzne cechy radzieckiego konstruktywizmu na Białorusi stają się szczególnie widoczne przez porównanie na przykład projektów I. J. Wołodżki i innych architektów pokolenia „młodych” z pochodzącymi z lat 20. realizacjami ich nieco starszych kolegów, którzy otrzymali klasyczne wykształcenie architektoniczne i rozpoczęli swoją drogę twórczą jeszcze przed Rewolucją Październikową. W narożnej kamienicy w Homlu, zaprojektowanej przez architekta S. D. Szabuniewskiego w 1927 r., ważnym elementem artykulacji fasad są pionowe wnęki okienne (ilustr. 10). Oblicowano je grubo ciosanym kamieniem, bez żadnych dodatkowych dekoracji, a kompozycja bryły rozwija się wokół cylindrycznie ukształtowanego narożnika. Mimo tego konstruktywistycznego akcentu ogólny wygląd zewnętrzny budynku nie jest awangardowy, choć formalnie należy do tradycji stylu *modern*. Należy podkreślić, że w tym przypadku architekt potrafił jednak zrealizować monolityczny daszek żelbetowy, co w kilku wypadkach nie udało się I. J. Wołodżce. Budynek mieszkalny w Homlu jest jednym z niewielu wzniesionych za czasów władzy radzieckiej, który w niezmiennym kształcie przetrwał do dnia dzisiejszego, co w dużym stopniu zawdzięczać można profesjonalizmowi i doświadczeniu jego autora.



8. Projekt obserwatorium w Mińsku, 1930 r., arch. I. J. Wołodżko. Źródło: Костелянский А., Изобразительное..., op.cit.

Na zakończenie pragnę przytoczyć cytaty z artykułu Hansa Schmidta, członka grupy architekta Ernsta Maya, działającego na początku lat 20. w Moskwie w *Standardprojekcie* na zaproszenie rządu radzieckiego. Artykuł, opublikowany w piśmie „Die Neue Stadt” nr 6/7 z 1932 r., odnalazłem w przekładzie na język rosyjski w archiwum Związku Architektów ZSRR⁶. Niemiecki architekt pisał: „W tym okresie, kiedy w Rosji Radzieckiej budowało się stosunkowo niewiele, to młode, można powiedzieć mało wykształcone pokolenie wszystkie swoje siły włożyło w opracowanie fantastycznych projektów oraz w wielu sprawach pró-

6. Rosyjskie Państwowe Archiwum Literatury i Sztuki w Moskwie, Zbiór 674, Sp. 1, Ak. 8., s. 132.

9. Obserwatorium w Mińsku, arch. I. J. Wołodżko, 1930. Fot. E. Morozow, 2008.





5. Dom mieszkalny w Homlu, arch. S .D. Szabuniewski, 1927 r., fot. E. Morozow, 2005.

bować przeskoczyć o całe dziesięciolecie rzeczywistość sytuację rozwoju rewolucyjnego”. Podsumowując mój artykuł, pragnę uzupełnić ocenę Hansa Schmidta, zaznaczając, że wspomniane przez niego młode pokolenie architektów nie potrafiło jednak w pełnym wymiarze zrealizować swoich projektów nawet wtedy, kiedy

pojawili się na to realne możliwości. Konstruktoryzm, czyli dokładniej radziecka awangarda, nie uformował się jako styl architektoniczny w pełnym tego słowa znaczeniu, w związku z czym bardziej prawidłowo będzie mówić o realnym budownictwie na Białorusi tamtego okresu jako o *modernizmie* lub *funkcjonalizmie*.